

Χριστιανοὶ τῆς Δύσης στοὺς Ἁγίους Τόπους: Προσκυνηματικὰ θαλάσσια ταξίδια κατὰ τὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα*

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΣΟΥΛΚΑΝΑΚΗ**

Τὸ θέμα τῆς παρουσίας μελέτης εἶναι τὰ θαλάσσια ταξίδια τῶν προσκυνητῶν, οἱ ὅποιοι μεταξὺ τοῦ 4^{ου} καὶ τοῦ 6^{ου} αἰῶνα ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὴ Δύση, γιὰ νὰ ἐπισκεφτοῦν τοὺς Ἁγίους Τόπους στὴ βυζαντινὴ ἐπαρχία Παλαιστίνη. Πρὶν ὅμως ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ κύριο ἀντικείμενό της, ὀφείλουμε νὰ δώσουμε τὸν ὀρισμὸ τῆς λέξης *προσκύνημα*. Προσκύνημα εἶναι ἡ ἀποδημία σὲ ἱερούς τόπους, μὲ τοὺς ὁποίους συνδέεται μία ιδιαίτερη δύναμη εὐλογίας τοῦ θείου, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνονταν οἱ χριστιανοὶ τῆς Ὑστερῆς Ἀρχαιότητος.

Ἐνα συνακόλουθο ἐρώτημα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸν ἀνωτέρω ὀρισμὸ, εἶναι ἂν οἱ χριστιανοὶ ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι ἱστορικά καταγεγραμμένοι προσκυνητὲς ἱερῶν τόπων. Ἡ ἀπάντηση εἶναι σαφέστατα ἀρνητικὴ. Κατὰ τὴν 3^η χιλιετία π.Χ., στὴ Μεσοποταμία τῶν πόλεων-κρατῶν τῶν Σουμεριῶν ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ τὸ φαινόμενο τῶν προσκυνηματικῶν ταξιδιῶν, τῶν μετακινήσεων δηλαδὴ ποὺ ἔχουν χαρακτῆρα ἱερό¹. Τὴ «σκυτάλη» παίρνουν οἱ Αἰγύπτιοι στὰ μῆσα τῆς 2^{ης} χιλιετίας, κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Νέου Βασιλείου. Ὁ Ἡρόδοτος, στὸ Β' Βιβλίο τῆς *Ἱστορίας* του, καταγράφει ἕξι μεγάλες ἐτήσιες πανηγύρεις ποὺ λάμβαναν χώρα στὴν Κάτω Αἴγυπτο, μὲ σημαντικότερη αὐτὴ στὴ Βούβαστι, στὸ ἀνατολικὸ δέλτα τοῦ Νείλου. Στὴν θρησκευτικὴ αὐτὴ πανήγυρη πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς Μπαστέτ, ἡ ὁποία ἀπεικονιζόταν ὡς αἴλουρος, ὁ ἱστορικὸς ἀναφέρει τὴν

* Τὸ παρὸν ἄρθρο ἀποτελεῖ διευρυμένη μελέτη, ἡ ὁποία, κατὰ ἕνα μέρος της, στηρίζεται στὴν ἀνακοίνωσή μου ποὺ ἐγίνε στὸ πλαίσιο ἡμερίδας, τὴν ὁποία διοργάνωσε τὸ Τμῆμα Ἱστορίας, Ἀρχαιολογίας καὶ Κοινωνικῆς Ἀνθρωπολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στίς 3-3-2012, μὲ θέμα: «Ἱερὴ ἀποδημία στὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα».

** Ὁ Δημήτριος Τσουλκανάκης εἶναι Δρ Βυζαντινῆς Ἱστορίας.

1. Βλ. ELSNER J. – RUTHERFORD I., *Pilgrimage in the Graeco-Roman & Early Christian Antiquity: Seeing the Gods*, Νέα Ὑόρκη 2005, σ. 10.

προσέλευση 700.000 τουλάχιστον προσκυνητῶν ἀπὸ κάθε γωνιά τῆς Αἰγύπτου². Εἶναι, ἐπίσης, γνωστὸ ὅτι οἱ Ἑβραῖοι κατὰ τὴν 1^η χιλιετία π.Χ. εἶχαν ἀναπτύξει ἰσχυρὴ παράδοση ἐτήσιου προσκυνήματος στὸ Ναὸ τοῦ Σολομώντα³. Καὶ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ὅμως, παρατηρεῖται τὸ φαινόμενο τῶν ταξιδιῶν προσκυνηματικοῦ χαρακτήρα, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι αὐτὰ εἶναι προαιρετικά καὶ δὲν ἐπιβάλλονται στοὺς πολῖτες, ὅπως στὸν Ἰουδαϊσμό ἢ τὸ μεταγενέστερο Ἰσλάμ. Ἔτσι, οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὸν 6^ο αἰῶνα ἐπισκέπτονταν τὸ Ἀσκληπιεῖο στὴν Αἴγινα χάριν θεραπείας⁴. Τὸ σημαντικότερο πάντως Ἀσκληπιεῖο, ὡς γνωστόν, ἦταν στὴν Ἐπίδαυρο. Ἡ ἐπίσκεψη στὸ τοπικὸ μουσεῖο ἀποκαλύπτει πλῆθος ἀφιερωμάτων, τὰ ὁποῖα οἱ προσκυνητὲς δώριζαν στὸ ἱερὸ τοῦ θεοῦ ὡς ἐκδήλωση εὐγνωμοσύνης γιὰ τὴ θεραπεία τους. Τέλος, χιλιάδες πιστοὶ κατέφταναν κάθε χρόνο στὸ ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Ἔφεσο, στὴ Μικρὰ Ἀσία, γιὰ νὰ ἀναφέρω, ἐνδεικτικὰ μόνον, κάποια προσκυνήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ ἑλληνικὸ πάνθεο⁵.

Ποιοὶ ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ προσκυνητὲς; Ὁ πρῶτος γνωστὸς ἐπισκέπτης τῆς Παλαιστίνης ὑπῆρξε ὁ ἐπίσκοπος Σάρδεων Μελίτων στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 2^{ου} αἰῶνα. Τονίζω τὴ λέξη ἐπισκέπτης, διότι ὁ Μελίτων δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ προσκυνητὴς μὲ τὴν στενὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ του Ἱστορία*, ἀναφέρει ὅτι κατέφτασε στὴν περιοχὴ τῆς Παλαιστίνης γιὰ νὰ δεῖ τὸν τόπο, ὅπου διαδραματίστηκαν σημαντικὰ γεγονότα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ νὰ ἐρευνήσει ἐπιτόπου πῶς τὰ τελευταία συνδέονται μὲ τὶς Γραφές⁶.

Σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο συγγραφέα, γύρω στὸ 212, ὁ ἐπίσκοπος Ἀλέξανδρος ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Καππαδοκία τὴν «πορείαν ἐπὶ τὰ Ἱεροσόλυμα εὐχῆς καὶ τῶν τόπων ἱστορίας ἔνεκεν πεπονημένον»⁷. Ἐπομένως, ὁ Ἀλέξανδρος πληροῖ τις

2. ΗΡΟΔΟΤΟΣ, Β. 58-65, ἰδίως 59-60: *Herodotus*. – Μὲ ἀγγλικὴ μετάφραση: GODLEY A.D., [Loeb Classical Library], τ. 1, Λονδίνο-Κεϊμπριτζ, Μασσαχουσέτη 1966.

3. Γιὰ τὸν πρῶτο καὶ δεύτερο Ναὸ (10^{ος} καὶ 6^{ος} αἰῶνας π.Χ. ἀντίστοιχα), βλ. ΒΕΛΛΑΣ Β.Μ., *Ἑβραϊκὴ Ἀρχαιολογία*, Ἀθήνα 1984, σ. 118-152.

4. Βλ. ELSNER, *Pilgrimage*, ὁ.π., σ. 16.

5. Βλ. IRMSCHER J., «Βυζαντινὰ προσκυνήματα», *Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνoῦς Συμποσίου «Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο»*, (ἐπιμ.) ΜΟΞΧΟΝΑΣ Ν.Γ., [Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν/Ε.Ι.Ε.], Ἀθήνα 1993, σ. 347.

6. ΕΥΣΕΒΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 4.26.14: Eusebius, *Ecclesiastical History*. – Μὲ ἀγγλικὴ μετάφραση: Kirsopp L., [Loeb Classical Library], τ. 1, Λονδίνο-Κεϊμπριτζ, Μασσαχουσέτη 1975.

7. ΕΥΣΕΒΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 6.11.2.

προϋποθέσεις ιστορικά να καταγραφεί ως ο πρώτος χριστιανός προσκυνητής, διότι συνδυάζει το περιηγητικό στοιχείο, δηλαδή την έρευνα των ιερών τόπων της Παλαιστίνης, με το θρησκευτικό, την προσευχή⁸.

Τò γεγονός, πάντως, ότι σε μία τόσο πρόωμη περίοδο καταγράφονται στίς πηγές αυτά τὰ πρόσωπα μόνο, δὲ σημαίνει αναγκαστικά ὅτι δὲν ὑπῆρξαν πιθανὸν καὶ ἄλλοι περιηγητὲς ἢ προσκυνητὲς, οἱ ὅποιοι δυστυχῶς παρέμειναν ἀνώνυμοι, διότι καμία ἀπὸ τὶς σωζόμενες πηγές δὲν κατέγραψε τὸ ταξίδι τους στὴν Παλαιστίνη. Ἴσως ὅμως τὸ μέλλον, μέσῳ τῆς ἀρχαιολογικῆς σκαπάνης, νὰ μᾶς ἐπιφυλάσσει εὐχάριστες ἐκπλήξεις στὸν τομέα αὐτό.

Στὰ τέλη τοῦ 3^{ου} αἰῶνα, σύμφωνα με τὸ *Ὀνομαστικόν* τοῦ Εὐσεβίου, οἱ χριστιανοὶ τῆς Παλαιστίνης συνήθιζαν νὰ μαζεύονται στὸ χωρὸ τῆς Γεθσημανῆ, στὸ Ὅρος τῶν Ἐλαιῶν, γιὰ νὰ προσευχηθοῦν, ἢ ἐπισκέπτονταν τὴ Βεθαμπαρά, τὸν παραδοσιακὸ δηλαδὴ χωρὸ βάφτισης τοῦ Χριστοῦ, γιὰ νὰ βαφτιστοῦν στὸν Ἰορδάνη ποταμό⁹. Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς συνιστοῦν ἐνδείξεις ὅτι, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, εἶχε ἤδη ξεκινήσει ἡ ἱεροποίηση τῶν παραπάνω τόπων. Τὴν πραγματικὴ ἀφετηρία αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ὅμως σηματοδοτεῖ ἡ ἐπίσκεψη τῆς αὐγούστας Ἑλένης, μητέρας τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, στὴν Παλαιστίνη τὸ 326. Ὁ αὐτοκράτορας, μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ Τάφου τοῦ Χριστοῦ στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ τοῦ Σπηλαίου τῆς Γέννησής του στὴ Βηθλεέμ, πού ἀμφότερα εἶχε ἐπιχωματώσει ὁ Ἀδριανὸς τὸ 135 με σκοπὸ τὸν ἀποπροσανατολισμὸ τῶν χριστιανῶν, ὥστε νὰ ἐπέλθει σταδιακὰ ἡ λήθη τους, ἔθεσε σὲ κίνηση ἓνα μεγαλόπνοο οἰκοδομικὸ πρόγραμμα καθιέρωσης ἱερῶν τόπων στὴν περιοχὴ γιὰ τοὺς χριστιανούς. Ἡ ἀνέγερση τῆς τεράστιας βασιλικῆς τῆς Ἀναστάσεως, τοῦ ὀκταγώνου τῆς Γεννήσεως στὴ Βηθλεέμ καὶ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀναλήψεως στὸ Ὅρος τῶν Ἐλαιῶν, ἀφ' ἑνός, καὶ ἡ εἰσαγωγή τοῦ ὄρου «νέα Ἱερουσαλὴμ» στὴν ἱστοριογραφία ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο, ἀφ' ἑτέρου, ἔθεσαν τὶς βάσεις καὶ τὸ ἰδεολογικὸ πλαίσιο ταυτόχρονα, γιὰ τὴν ἱεροποίηση τῆς Παλαιστίνης¹⁰. Ἡ διαδικασία αὐτὴ, πάντως, ὀλοκληρώθηκε τὸν 6ο αἰῶνα. Σημαντικότεροι παράγοντες γι' αὐτὸ ὑπῆρξαν:

8. Βλ. BITTON B.-ASHKELONY, *Encountering the Sacred: The Debate on Christian Pilgrimage in Late Antiquity*, Λὸς Ἀντζέλεζ-Λονδίνο 2005, σ. 19.

9. ΕΥΣΕΒΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Ὀνομαστικόν*, 152.5-9, 108.8-12: Eusebii Pamphili Episcopi Caesariensis, *Onomasticon*, ἔκδ. LARSOW F. – PARTHEY G., Βερολίνο 1862.

10. Βλ. ΤΣΟΥΚΑΝΑΚΗΣ Δ., *Ἡ παρουσία τοῦ Βυζαντίου στοὺς Ἁγίους Τόπους ἀπὸ τὸ Μέγα Κωνσταντῖνο ἕως τὴν ἀραβικὴ κατάκτηση*, Διδακτορικὴ διατριβή, Βόλος 2011, σ. 7-8, 10.

1. Ἡ ἐντυπωσιακὴ αὐξηση προσκυνητῶν καὶ μοναχῶν στοὺς Ἁγίους Τόπους ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4^{ου}, κυρίως ὅμως ἀπὸ τὸν 5^ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς, καθὼς καὶ οἱ γενναιόδωρες χρηματικὲς χορηγίαι αὐτοκρατόρων καὶ πλουσίων ἰδιωτῶν.

2. Ἡ ἀπόπειρα τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ νὰ ἀνοικοδομήσει τὸ 363 τὸν, ἐπὶ τρεῖς αἰῶνες, κατεστραμμένο Ναὸ τοῦ Σολομώντα. Ἡ ἀποτυχία τοῦ ἔθνικοῦ αὐτοκράτορα δημιούργησε ἰσχυρὴ προοπτικὴ γιὰ τοὺς ἐπιχωρίους χριστιανούς καὶ τοὺς προσκυνητές, οἱ ὁποῖοι διεκδίκησαν στὸ ἐξῆς τὴν περιοχὴ ὡς δικό τους Ἅγιο Τόπο.

3. Ἡ ἀνέγερση στὴν Ἱερουσαλήμ τῆς περιφημῆς *Νέας Ἐκκλησίας* πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανό, τὰ ἐγκαίνια τῆς ὁποίας ἔγιναν τὸ 543. Ἡ μνημειώδης κατασκευὴ τῆς Νέας, ἡ ὁποία δέσποζε ἐπὶ τοῦ ὑψομετρικὰ χαμηλότερα κειμένου Ναοῦ τοῦ Σολομώντα, διατρέωνε συμβολικὰ στὴ συνείδηση τῶν παρευρισκομένων τὴν τελικὴ νίκη τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔναντι τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ στὴν Ἁγία Πόλη.

4. Ἡ συνειδητὴ ἐπιλογὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, στὸ προοίμιο τῆς *Νεαρᾶς 103* «Περὶ τοῦ ἀνθυπάτου Παλαιστίνης», νὰ ἀπαξιώσει τὸ ἰουδαϊκὸ παρελθὸν τῆς Παλαιστίνης μὲ τὴν ἀπουσία κάθε ἀναφορᾶς στὸν ὄρο «γῆ τῆς ἐπαγγελίας», στοιχεῖο ποῦ θὰ παρέπεμπε στὸ Μωσῆ καὶ τοὺς βασιλεῖς Δαβὶδ καὶ Σολομῶντα. Ἀντίθετα, ὁ αὐτοκράτορας προτίμησε νὰ προβάλει τὸν χριστιανικὸ χαρακτήρα τῆς περιοχῆς, ὅπου γεννήθηκε καὶ ἔδρασε «ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρας τοῦ ἀνθρώπινου γένους Χριστός»¹¹. Ἡ συγκεκριμένη παρέμβαση τοῦ Ἰουστινιανοῦ σὲ κείμενο τῆς αὐτοκρατορικῆς νομοθεσίας ὀλοκλήρωσε τὴ διαδικασίαν τῆς ἱεροποίησης τῆς Παλαιστίνης, ὥστε ἰδεολογικὰ αὐτὴ νὰ μετατραπῆε στὸς «Ἁγίους Τόπους» τοῦ Χριστιανισμοῦ¹².

11. Βλ. Nov. 103, σ. 497: «..., καὶ τὸ δὴ πάντων μέγιστον, ὅτι δὴ κατ' αὐτὴν ὁ τοῦ παντός δημιουργὸς ὁ δεσπότης ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ τοῦ θεοῦ λόγος καὶ τοῦ παντός ἀνθρώπου σωτηρία γένους ἐπὶ γῆς ὤφθη καὶ ἠξίωσεν οἰκειώσασθαι τὰ ἡμέτερα»: «Novellae», *Corpus Iuris Civilis*, ἔκδ. SCHOELL R., τ. 3, Δουβλίνο-Ζυρίχη 1972.

12. Βλ. SHAHID I., «Justinian and the Christianization of Palestine. The Nea Ecclesia in Jerusalem», ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ Φ.-ΝΟΤΑΡΑ – ΜΑΝΙΑΤΗ Τ.-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Κλητόριον εἰς μνήμην Νίκου Οἰκονομίδη*, Ἀθήνα-Θεσσαλονίκη 2005, σ. 384, ΤΣΟΥΛΚΑΝΑΚΗΣ, *Ἡ παρουσία τοῦ Βυζαντίου*, ὅ.π., σ. 10-11.

Τὰ αἷτια τῶν ἱερῶν ἀποδημιῶν

Ἐνα τελευταῖο ἐρώτημα, πὺ ἀπαιτεῖ διερεύνηση καὶ ἀπάντηση, εἶναι τὸ ἐξῆς: Ποιά ἦταν τὰ κίνητρα πὺ ὠθοῦσαν τοὺς προσκυνητὲς νὰ ἀφήσουν τίς οἰκίεσ τους γιὰ πολλοὺς μῆνεσ καὶ νὰ ὑποβληθοῦν στὶς κακουχίεσ, τοὺς κινδύνουσ ἐνίοτε, ἀλλὰ καὶ τὰ σημαντικὰ ἔξοδα ἐνὸς τέτοιου μεγάλου ταξιδιοῦ; Πολύτιμοι βοηθοὶ μας στὴν ἀναζήτηση αὐτὴ ἀποτελοῦν τὰ ὁδοιπορικὰ τῶν προσκυνητῶν, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἀγιολογικὰ καὶ πατερικὰ κείμενα. Τὰ ὁδοιπορικὰ μᾶσ πληροφοροῦν ὅτι οἱ προσκυνητὲς εἶχαν τὴν ἐπιθυμία νὰ ξεναγηθοῦν στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆσ Παλαιστίνης, ὅπου ὑπῆρχαν πολλοὶ ἱεροὶ τόποι τῆσ Παλαιᾶσ Διαθήκησ (Χεβρώνα, Νεάπολη, Σεβάστεια, ὄρος Σινά), οἱ ὅποιοι ἦταν συνδεδεμένοι μὲ τὴ δράση τῶν πατριαρχῶν, τῶν βασιλέων καὶ τῶν προφητῶν τοῦ Ἰσραήλ. Ὁ πρωταρχικὸς τους, ὁμωσ, πόθος ἐπικεντρωνόταν ἀναμφισβήτητα στοὺς ἱεροὺς τόπουσ τῆσ Καινῆσ Διαθήκησ (Ἰερουσαλήμ, Βηθλεέμ, Ἰεριχῶ, Βηθανία, Θαβῶρ, Ναζαρέτ, Κανά, Καπερναοῦμ), οἱ ὅποιοι ἦταν ἄμεσα συνδεδεμένοι μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ Χριστοῦ¹³. Σύμφωνα μὲ τὸν Κύριλλο Ἰεροσολύμων, ἡ θέαση τῶν ἱερῶν τόπων ἐνίσχυε τὴν πίστη τῶν προσκυνητῶν¹⁴. Ὁ Πατέρας τῆσ Ἐκκλησίασ Ἰερώνυμοσ σὲ ἐπιστολὴ του παρακινεῖ τοὺς πιστοὺς χριστιανοὺς νὰ ἐπιτελέσουν ἀπαρέγκλιτα τὸ καθήκον τους, τὸ ὅποιο ὀρίζει ὡσ ἐξῆς: νὰ λατρέψουν τὸν Κύριο στὸ σημεῖο ὅπου κάποτε πάτησαν τὰ πόδια του καὶ νὰ δοῦν μὲ τὰ μάτια τους τὰ «ζωντανὰ» ἀκόμη ἴχνη τῆσ Γέννησησ, τῆσ Σταύρωσησ καὶ τοῦ Πάθουσ του¹⁵. Ἐπιπλέον, ἡ ἴδρωση σπουδαίων μονῶν στὴν ἔρημο τῆσ Ἰουδαίασ καὶ τοῦ Ἰορδάνη ποταμοῦ, ὅπου ἀσκήτευσαν μεγάλεσ μορφὲσ τοῦ Παλαιστινιακοῦ μοναχισμοῦ (οἱ ὅσιοι Ἰλαρίων, Εὐθύμιος, Σάββασ, Θεοδοσίος, Γεράσιμοσ), ἀποτέλεσε ἕναν ἀκόμη πόλο ἔλξησ γιὰ τοὺς προσκυνητὲς. Σύμφωνα μὲ τὸν Κύριλλο Σκυθοπολίτη, βιογράφο τοῦ ὁσί-

13. Γιὰ τὰ ὁδοιπορικὰ, βλ. *Itinera Hierosolymitana: saeculi III-VIII*, ἔκδ. Geyer P., [Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 39], Νέα Ὑόρκη-Λονδίνο 1964. Βλ. ἐπίσης, ΚΟΙΚΥΛΙΔΟΥ Κ.Μ. – ΦΩΚΥΛΙΔΟΥ Ι., *Ἀρχαία Λατινικά, Ἑλληνικά, Ρωσσικά καὶ Γαλλικά τινὰ Ὀδοιπορικὰ ἢ Προσκυνητάρια τῆσ Ἁγίας Γῆσ*, ἐν Ἰεροσολύμοισ 1912.

14. ΚΥΡΙΑΛΟσ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατήχησισ*, PG 33, 685A-688A: CYRILLI S. Archiepiscopi Hierosolymitani, *Catechesis*, PG 33, 331-1128.

15. ΙΕΡΩΝΥΜΟσ, *Ἐπιστολέσ*, 47.2, σ. 66 : *St. Jerome: Letters and Selected Works, A Select library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*. – Ἀγγλικὴ μετάφραση: FREMANTLE W.H. – LEWIS G. – MARTLEY W.G., τ. 6, Ἄνν Ἄρμπορ, Μίτσιγκαν 1968.

ου Εὐθυμίου (†473), πλῆθος προσκυνητές, ἀκόμη καὶ Σαρακηνοὶ ἀπὸ τῆ γειτονικῆ ἐπαρχία τῆς Ἀραβίας, κατέφταναν στὴν ἔρημο τῆς Ἰουδαίας τὸν 5^ο αἰῶνα, γιὰ νὰ δοῦν ἀπὸ κοντὰ τὸν φημισμένο ἀσκητῆ, ποὺ εἶχε ἀποκτήσει τὴν ὑπερφυσικὴ δύναμη νὰ θεραπεύει τὶς ψυχὲς καὶ τὰ σώματα τῶν ἀσθενῶν¹⁶. Τὴν ἴδια ὑπερφυσικὴ δύναμη ἴασης, σύμφωνα μὲ τὸν Κύριλλο, κατείχε καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Εὐθυμίου Σάββας (†532), ἠγούμενος τῆς Μεγίστης Λαύρας, στὰ τέλη τοῦ 5^{ου}/ἀρχὲς τοῦ 6^{ου} αἰῶνα¹⁷. Στὴν ὑπαιθρο χώρα τῆς Ἀντιόχειας στὴ Συρία, στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5^{ου} αἰῶνα, ὁ περιφημὸς Συμεὼν ὁ Στυλίτης (†459) δεχόταν προσκυνητὲς ἀπὸ χῶρες μακρινές, τὴν Ἀρμενία, τὴν Ἰβηρία, τὴ Γαλατία, ἕως καὶ τὴ Βρετανία, ἀκόμη δὲ καὶ ἐθνικοὺς Σαρακηνοὺς ἢ πυρολάτρεις Πέρσες. Οἱ πολυπληθεῖς μᾶζες, ποὺ ὁ Θεοδώρητος Κύρρου παρομοιάζει μὲ «πέλαγος ἀνθρώπων», συνωστίζονταν κάτω ἀπὸ τὸ στυλο τοῦ ἀσκητῆ, διότι πίστευαν ὅτι εἶχε τὴ δύναμη νὰ θεραπεύσει τὶς κάθε λογῆς ἀσθένειες ποὺ τοὺς ταλαιπωροῦσαν¹⁸.

Μεγάλα προσκυνηματικὰ κέντρα, πάντως, κατὰ τὸν 4^ο αἰῶνα δὲν ὑπῆρχαν μόνο στὴν Παλαιστίνη, ἀλλὰ στὸν εὐρύτερο μεσογειακὸ χῶρο. Στὴ Ρώμη, μετὰξὺ 312-324, ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἵδρυσεν «μαρτύρια» πάνω στὸν τάφο τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, ἐνῶ τὸ ὁδοιπορικὸ τῆς Αἰθιοπίας καταγράφει ἄλλα δύο φημισμένα κέντρα προσκυνήματος στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες: τὸ ἕνα στὴ Σελεύκεια τῆς Κιλικίας, ὅπου ὑπῆρχε ὁ τάφος τῆς ἀγίας Θέκλας, καὶ τὸ ἄλλο στὴν Ἔφεσο, ὅπου βρισκόταν ὁ τάφος τοῦ Ἀποστόλου Ἰωάννη¹⁹. Στὰ πα-

16. Βίος ὁσίου Εὐθυμίου, 18-20, 68.11-17: KYRILLOS VON SKYTHOPOLIS, *Leben des Euthymios*, ἔκδ. SCHWARTZ E., Λειψία 1939.

17. Βίος ὁσίου Σάββα, 136.1-137.21, 163.20-164.22, 170.21-171.5: Kyrillos von Skythopolis, *Leben des Sabas*, ἔκδ. SCHWARTZ E., Λειψία 1939.

18. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ ΚΥΡΡΟΥ, *Φιλόθεος Ἱστορία*, 26.11 : Théodoret de Cyr, *Histoire des moines de Syrie: «Histoire Philothée»*, ἔκδ. CAVINET P. – LEROY A.-MOHLINEN, [Sources Chrétiennes 234], Παρίσι 1977. Γιὰ τὴν τεράστια φήμη τοῦ Συμεὼν τοῦ στυλίτη, βλ. ἐπίσης, Βίος ὁσίου Εὐθυμίου, 47.23-24: «τὸν ἅγιον Συμεῶνην τὸν στυλίτην μέγαν τότε φωστῆρα ὄντα καὶ τῆ οἰκουμένη ἐκλάμποντα». Πβ. BITTON-ASHKELONY, *Christian Pilgrimage*, ὁ.π., σ. 190-191.

19. Τὸ σημαντικότερο, ἴσως, κέντρο προσκυνήματος στὴ Μικρὰ Ἀσία κατὰ τὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα ἦταν τὸ «μαρτύριο» τοῦ Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννη στὴν Ἔφεσο, ὅπου οἱ πιστοὶ ἔπαιρναν μαζί τους σκόνη ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ ἀγίου, τὸ λεγόμενο «μάννα», γιὰ νὰ θεραπευτοῦν ἀπὸ ἀνίατες ἀσθένειες. Βλ. Ὁδοιπορικὸ Ἐγερίας, σ. 71 : SILVIAE S. peregrinatio ad loca sancta, *Itinera Hierosolymitana*, ὁ.π., σ. 35-101. Βλ. ἐπίσης, ΚΟΙΚΥΛΙΔΗΣ, *Ὁδοιπορικά*, ὁ.π., σ. 45, 52-53. Πβ. VIKAN G., «Byzantine Pilgrims' Art», VIKAN G.,

ραπάνω «μαρτύρια» συνέρρεαν χιλιάδες πιστοί από όλες σχεδόν τις επαρχίες της αυτοκρατορίας.

Στό περιηγητικό πρόγραμμα πολλῶν προσκυνητῶν τῶν Ἁγίων Τόπων περιλαμβανόταν μία ἐπίσκεψη στὸν Ἰορδάνη ποταμό, ὅπου εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ βαπτιστοῦν στὰ ἱερά του ὕδατα. Στὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ Ἀντωνίνου τῆς Πλακεντίας καταγράφεται ὅτι, κατὰ τὴν ἐορτὴ τῶν Θεοφανίων, οἱ Ἀλεξανδρινοὶ πλοιοκτῆτες ἔπαιρναν μαζί τους κατὰ τὴν ἐπιστροφή στὴν Αἴγυπτο τὸ ἱερὸ ὕδωρ τοῦ Ἰορδάνη καὶ ράντιζαν μ' αὐτὸ τὰ πλοῖα τους γιὰ νὰ εἶναι καλοτάξιδα²⁰. Ἄλλοι πάλι προσκυνητές, ὅταν ἐπέστρεφαν στὶς ἰδιαιτέρες πατρίδες τους, ἔπαιρναν μαζί τους μέσα σὲ μικρὰ πῆλινα ἢ μεταλλικὰ φιαλίδια λίγο λάδι ἀπὸ τὶς κανδήλες τοῦ Παναγίου Τάφου ἢ χῶμα τῶν Ἁγίων Τόπων. Αὐτὸ τὸ ἁγιασμένο ἔλαιο, ὕδωρ ἢ χῶμα ὀνομαζόταν «εὐλογία» καί, ὅπως πιστευόταν, εἶχε τὴ δύναμη νὰ ἐπιτελεῖ ἰάσεις²¹. Ἡ θαυματουργικὴ θεραπεία μίας δαιμονισμένης κόρης ἀπὸ τὸν ὄσιο Σάββα, τὴν ὁποία εἶχε προηγουμένως ἀλείψει μὲ «ἔλαιον τοῦ πανσέπτου Σταυροῦ», κατὰ τὸν Κύριλλο, ἀποτελεῖ ἓνα τέτοιο χαρακτηριστικὸ παράδειγμα²². Πέραν τούτου, ἡ εὐλογία προοριζόταν νὰ μεταφέρει στὸν οἶκο καὶ τὴν οἰκογένεια τοῦ προσκυνητῆ ἓνα ἀπτό, ὄρατὸ σύμβολο τῆς ἱερότητας τῶν Ἁγίων Τόπων. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ οἰκογένεια τοῦ προσκυνητῆ, παρ' ὅλο πὸν σωματικὰ δὲν εἶχε βρεθεῖ ποτὲ στοὺς Ἁγίους Τόπους, πίστευε ὅτι σὲ πνευματικὸ ἐπίπεδο γινόταν κοινωνῶς τοῦ θεοῦ, τῆς ἐπουράνιας Ἱερουσαλήμ, καθὼς καὶ τῆς δυνάμεως πὸν ἐνυπῆρχε στὴν εὐλογία²³.

Sacred Images and Sacred Power in Byzantium, Variorum Reprints, Λονδίνο 2003, σ. 240, BITTON-ASHKELONY, *Christian Pilgrimage*, ὁ.π., σ. 152. Γιὰ τὴ Ρώμη, βλ. παρακάτω, σ. 8, σημ. 42.

20. Ὁδοιπορικὸ Ἀντωνίνου Πλακεντίας, σ. 167: Antonini Placentini itinerarium, *Itinera Hierosolymitana*, ὁ.π., σ. 157-191. Βλ. καὶ ΚΟΙΚΥΛΙΔΗΣ, *Ὁδοιπορικά*, ὁ.π., σ. 127.

21. Βλ. ΤΣΟΥΓΚΑΝΑΚΗΣ, *Ἡ παρουσία τοῦ Βυζαντίου*, ὁ.π., σ. 15, σημ. 2.

22. Βίος ὁσίου Σάββα, 164.11-19.

23 Βλ. VIKAN G., *Byzantine Pilgrimage Art*, Οὐάσιγκτον 1982, σ. 10-13, VIKAN, «Pilgrims» Art, ὁ.π., σ. 234-236, VIKAN G., *Sacred Image, Sacred Power*, στὸ *Sacred Images*, ὁ.π., σ. 6, VIKAN G., «Icons and Icon Piety in Early Byzantium», στὸ *Sacred Images*, σ. 6, ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ Γ., «Προσκυνήματα καὶ “παλαιστινιακὴ” εἰκονογραφία. Ἀνασκόπηση τῆς ἔρευνας», *Δελτίο Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 23 (2002), σ. 62-63, 71-72, KRUEGER D., «Christian Piety and Practice in the sixth century», MAAS M., *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Κεϊμπριτζ 2005, σ. 302-304, WILKEN R.L., *The Land called Holy: Palestine in Christian History and Thought*, Νιου Χέιβεν-Λονδίνο 1992, σ. 191.

Ἐν κατακλιθεὶς, οἱ χριστιανοὶ τῆς Ὑστερης Ἀρχαιότητος πίστευαν ἀκράδαντα πὼς ἡ φυσικὴ ἐπαφὴ μὲ ζῶντες ἀσκητές, μὲ ἱερὰ λείψανα, μὲ τάφους ἁγίων, κυρίως ὁμῶς μὲ τὸ λάδι ἀπ' τὸν Πανάγιον Τάφο καὶ τὸ ὕδωρ τοῦ Ἰορδάνη, θὰ τοὺς μετέδιδε μέρος τῆς ἱερότητάς τους. Ἐπομένως, ἡ πίστη τῶν χριστιανῶν στὴν ἱερότητα τῶν Ἁγίων Τόπων καὶ ἡ μετάδοσις αὐτῆς τῆς ἱερότητας στοὺς ἴδιους μέσῳ τῶν νοητῶν αἰσθήσεων ἀποτέλεσαν τὸ *ιδεολογικὸ θεμέλιο* πάνω σὸ ὁποῖο στηρίχθηκε ὅλο τὸ ἐποικοδόμημα τοῦ προσκυνήματος.

Οἱ συνθήκες καὶ ἡ διάρκεια τῶν ταξιδιῶν

Στὴν πρόωμη βυζαντινὴ ἐποχὴ τὰ ταξίδια ἦταν κάτι σπάνιο καὶ ἐξαιρετικόν. Οἱ περισσότεροὶ ταξιδιωτὲς ἐγκατέλειπαν τὴν πατρίδα τους μόνο ἐξ ἀνάγκης, γιὰ λόγους ἐπαγγελματικούς, πολιτικούς, κοινωνικούς ἢ θρησκευτικούς. Ἦταν μισθοφόροι, στρατιῶτες καὶ ναῦτες ποὺ ἔπαιρναν μέρος σὲ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις σὸ μέτωπο τοῦ Δούναβη, τῆς Μεσοποταμίας ἢ τῆς Δύσης, διπλωμάτες ποὺ ἐπισκέπτονταν τὴν περσικὴ Αὐλὴ καὶ βάρβαρους ἡγεμόνες τῆς στέπας ἢ τῶν γερμανικῶν βασιλείων τῆς Δύσης, κρατικοὶ ἀξιωματοῦχοι ποὺ ἐπισκέπτονταν τίς ἐπαρχίες, ἔμποροι, πρόσφυγες, ἐξόριστοι καὶ, τέλος, ἐπίσκοποι ποὺ ἔπαιρναν μέρος σὲ τοπικὲς ἢ οἰκουμενικὲς συνόδους. Τὴ μόνη ἐξαίρεση στὸν παραπάνω γενικὸ κανόνα ἀποτελοῦσαν οἱ προσκυνητές, οἱ ὁποῖοι κατέφταναν στοὺς Ἁγίους Τόπους χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἄνωθεν ἐξαναγκασμὸς ἢ ἄμεση ἀνάγκη ταξιδιοῦ²⁴.

Κάθε ταξίδι ἦταν κουραστικόν, ἐπικίνδuno καὶ ἀπαιτοῦσε μεγάλη προέτοιμασία. Αὐτὸ ἴσχυε τόσο γιὰ τὰ χερσαῖα ὅσο καὶ γιὰ τὰ θαλάσσια ταξίδια. Οἱ δρόμοι τῆς θάλασσας πάντως, ἂν καὶ πιὸ ἐπικίνδυνοι ἀπ' αὐτοὺς τῆς ξηρᾶς, προσέφεραν στὸν ταξιδευτὴ τὸ πλεονέκτημα τῆς ταχύτητας²⁵. Ἡ ἀπόστασις ποὺ μποροῦσε κανεὶς νὰ διανύσει πεζῇ σὸ ὀδικὸ δίκτυο τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὑπὸ φυσιολογικὲς συνθήκες, ἦταν 30 περίπου χιλιόμετρα τὴν ἡμέρα²⁶.

24. Βλ. KÖDER J., «Νησιώτικη ἐπικοινωνία σὸ Αἰγαῖο κατὰ τὸν ὄψιμο Μεσαίωνα», σὸ *Ἡ ἐπικοινωνία σὸ Βυζάντιο*, ὅ.π., σ. 445.

25. Ὁ Πλίνιος (Pliny, *Natural History* – Μὲ ἀγγλικὴ μετάφρασι: RACKHAM H., [Loeb Classical Library], τ. 2, Λονδίνο-Κέϊμπριτζ, Μασσαχουσέτη 1969), σὸ ἔργο τοῦ *Φυσικὴ Ἱστορία* (19.3-4), δίνει πληροφορίες γιὰ τὴν ταχύτητα τῶν πλοίων, ὑπὸ ὁμαλὲς καιρικὲς συνθήκες, καὶ τίς ἀποστάσεις ἀνάμεσα στὰ σημαντικότερα λιμάνια τῆς Μεσογείου.

26. Βλ. VIKAN G., *Pilgrims' Art*, ὅ.π., σ. 231.

Υπάρχουν αρκετά στοιχεία στις πηγές, τὰ ὁποῖα μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὶς συνθήκες καὶ τὴν ταχύτητα ἑνὸς χειρσαίου ταξιδιοῦ. Χάρη στὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ ἀνώνυμου προσκυνητῆ ἀπὸ τὰ Βουρδιγάλα τῆς Γαλατίας (σημερινὸ Μπορντώ), ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τοὺς Ἁγίους Τόπους τὸ 333, γνωρίζουμε ὅτι ὁ τελευταῖος κάλυψε τὴν ἀπόσταση τῶν 1.200 περίπου ρωμαϊκῶν μιλίων μεταξύ Κωνσταντινούπολης-Ἱεροσολύμων σὲ ὀκτώ ἐβδομάδες²⁷. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι κάλυπτε ἡμερησίως κατὰ μέσο ὄρο 21 ρωμαϊκὰ μίλια, δηλαδή 31 περίπου χιλιόμετρα²⁸. Ἡ Μελάνη ἢ Νεωτέρα, ἐντούτοις, κάλυψε τὴν ἴδια ἀπόσταση σὲ ἕξι μόλις ἐβδομάδες καὶ μάλιστα τοὺς μῆνες Φεβρουάριο καὶ Μάρτιο τοῦ ἔτους 437 ὑπὸ ἐξαιρετικὰ δύσκολες καιρικὲς συνθήκες. Τὸ κατὰ δύο ἐβδομάδες ταχύτερο ταξίδι τῆς, πάντως, ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ βιασύνη τῆς νὰ παρευρίσκειται στὴν Ἁγία Πόλη σὲ ἀρχὲς Ἀπριλίου μὲ τὴν ἑναρξὴ τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδας²⁹.

Στὸ τέρομα τῆς ἡμερησίας πεζοπορίας του, ὁ ὁδοιπόρος εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ὠφεληθεῖ ἀπὸ τὶς ὑπηρεσίες πού προσέφερε τὸ ὁργανωμένο ὁδικὸ δίκτυο τῆς αὐτοκρατορίας. Σὲ τακτὰ διαστήματα, πάνω σὲ μεγάλες ὁδικὲς ἀρτηρίες πού συνέδεαν τὶς πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας, ὁ ταξιδευτὴς μποροῦσε νὰ ξεκουραστεῖ σὲ *mansiones*, δηλαδή μικρὰ πανδοχεῖα, ὅπου εὔρισκε κατάλυμα καὶ τροφή. Ἐάν μάλιστα εἶχε μαζί του καὶ κάποιο ζῶο (γαῖδουρι ἢ μουλάρι), μποροῦσε νὰ βρεῖ κατάλυμα σὲ *mutationes*, δηλαδή τὰ γνωστὰ караβάν-σεράια³⁰. Ἦδη ἀπὸ τὸ δευτέρου μισὸ τοῦ 4^{ου} αἰῶνα, οἱ μητροπόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἶχαν φροντίσει νὰ ἰδρῦσουν τὰ λεγόμενα ξενοδοχεῖα, πού διηύθυναν μέλη τοῦ κλήρου καὶ μοναχοὶ προκειμένου νὰ βρίσκουν ἐκεῖ κατάλυμα, τροφή καὶ ἰατρικὴ περίθαλψη οἱ φτωχοὶ προσκυνητές. Ὁ κυριότερος λόγος πού ἡ Ἐκκλησία ὀργάνωσε στὰ ἄστικὰ κέντρα ἕνα ὁλόκληρο δίκτυο ξενοδοχείων, ὅπως μαρτυροῦν πατερικὰ κείμενα τοῦ 4^{ου} αἰῶνα, ἦταν ἡ προστασία τῆς ψυχῆς τῶν προσκυνητῶν ἀπὸ τὶς ἐπιβλαβεῖς πνευματικὰ συναναστροφές τῶν πιστῶν σὲ *mansiones*.

27. Ὁδοιπορικὸ Βουρδιγάλων, σ. 13-20: *Itinerarium Burdigalense*, *Itinera Hierosolymitana*, σ. 1-33. Βλ. καὶ ΚΟΙΚΥΛΙΔΗΣ, Ὁδοιπορικά, σ. 8-14.

28. Ἐνα (01) ρωμαϊκὸ μίλι ἰσοῦται μὲ 1.481 μέτρα.

29. Βίος ὁσίας Μελάνης, 56-57: *Vie de Sainte Melanie*, ἔκδ. GORCE D., [Sources Chrétiennes 90], Παρίσι 1962.

30. Βλ. HUNT D., *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire, AD 312-460*, Ὁξφόρδη 1982, σ. 57, KISLINGER E., «Sightseeing in the Byzantine Empire», στὸ *Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο*, ὅ.π., σ. 459.

Ἄνεφερα ἤδη ὅτι οἱ θαλάσσιες μεταφορές προσέφεραν τὸ πλεονέκτημα τῆς ταχύτητας. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι, ἐνῶ ὁ ἀνώνυμος προσκυνητῆς τοῦ Μπορντῶ χρειάστηκε δύο μῆνες γιὰ νὰ καλύψει διὰ ξηρᾶς τὴν ἀπόσταση Κωνσταντινούπολη-Ἱεροσόλυμα, ἢ ἀντίστοιχη διαδρομὴ διὰ θαλάσσης ἀπαιτοῦσε μόλις δέκα-δώδεκα ἡμέρες, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν *Βίος τοῦ Πορφυρίου Γάζης*³². Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμως, ἡ ναυσιπλοΐα ἐμπεριεῖχε τὸ στοιχεῖο τοῦ κινδύνου, λόγῳ τῶν ξαφνικῶν ἀλλαγῶν τοῦ καιροῦ καὶ τῆς πειρατείας. Ἡ αἰχμαλωσία στὰ χέρια τῶν πειρατῶν συνεπαγόταν τὴν, διὰ βίου πολλὰς φορές, στέρηση τῆς ἐλευθερίας, τὸν βίαιον ἀποχωρισμὸν ἀπὸ τὰ ἀγαπημένα πρόσωπα καὶ τὸν ἀκούσιον ξεριζωμὸν ἀπὸ τὴν πατρογονικὴ ἐστία. Οἱ ἀντίξοες καιρικῆς συνθήκες, πάλι, ἔθεταν σὲ κίνδυνον τὴν ἀκεραιότητα τοῦ πλοίου καὶ τοῦ φορτίου, πολὺν περισσότερον ὁμως τὴν ἀσφάλεια τοῦ πληρώματος καὶ τῶν ἐπιβατῶν. Ἀντιλαμβάνεται λοιπὸν κανεὶς ὅτι, γιὰ τὸν προσκυνητὴ πού ἐπέλεγε τὸ δρόμον τῆς θάλασσας, τὸ ὄφελος τῆς γρήγορης μετακίνησης ἰσοσταθμιζόταν δυνητικᾶ, καὶ ἐνίοτε μάλιστα ὑπερκεραζόταν, ἀπὸ τοὺς ἀστάθμητους παράγοντες πού μόλις προανέφερα.

Ἐνα ἀκόμη ζήτημα, πού μένει νὰ διευκρινιστεῖ, εἶναι καὶ τὸ στοιχεῖο τῆς ἄνεσης. Στὰ ἐμπορικὰ πλοῖα τῆς Ὑστερης Ἀρχαιότητος ὁ διαθέσιμος χώρος γιὰ τοὺς ἐπιβάτες ἦταν ἐξαιρετικᾶ περιορισμένος³³. Γιὰ τοὺς περισσότερους, τὸ κατὰστρωμα, πού ἦταν ἐκτεθειμένο στὰ στοιχεῖα τῆς φύσης, ἀποτελοῦσε τὸ μόνον σημεῖον ὅπου μποροῦσαν νὰ κινηθοῦν ἢ νὰ ἀναπαυθοῦν καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ. Αὐτοσχέδιες τέντες τοὺς προστάτευαν στοιχειωδῶς ἀπὸ τὸν ἥλιον καὶ τὸν δυνατὸν ἀέρα. Ἄλλοι, ἐλάχιστοι ὁμως, ἀναζητοῦσαν καταφύγιον στὸ σκοτεινόν, ἀνθυγιεινόν καὶ δύσοσμον ἀμπάρι τοῦ πλοίου, ὅπου φυλασσόταν τὸ πολυτίμητον φορτίον. Μόνον ὅσοι ἀνήκαν στὴν ἄρχουσα τάξιν εἶχαν τὸ προνόμιον νὰ μοιραστοῦν μὲ τὸν κυβερνήτην, τὸ ναύκληρον (magister navis) καὶ τοὺς ἀξιωματικούς τοῦ πλοίου τίς λιγοστῆς, στενόχωρες καὶ λιτὰ ἐπιπλωμένες πρυμναῖες

31. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, Περὶ τῶν ἀπιόντων εἰς Ἱερουσαλήμ : GREGORI S. NYSSENI, *Epistolae*, PG 46, 999-1108. Γιὰ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ *πανδοχεῖον* καὶ τὸ *ξενοδοχεῖον*, βλ. ΤΣΟΥΚΑΝΑΚΗΣ, *Ἡ παρουσία τοῦ Βυζαντίου*, ὁ.π., σ. 34 καὶ σημ. 6.

32. Βίος ἀγίου Πορφυρίου, 27, 55-57 : MARC LE DIACRE, *Vie de Porphyre, évêque de Gaza*, ἔκδ. GREGOIRE H. – KUGENER M.A., Παρίσι 1930

33. Τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα αὐτὴν τὴν περίοδον, ἀνάλογα μὲ τὸν τύπον καὶ τὴ χωρητικότητά τους, ἔχουν τίς ἐξῆς ὀνομασίες: ἀκάτιον (actuariola), κέλης (celox), φάσηλος (phaselus). Βλ. CASSON L., *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1995, σ. 159-168.

καμπίνες³⁴. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού δὲν ἦταν ἀσύνηθες οἱ συνταξιδιώτες προσκνητῆς νὰ ψάλουν ὕμνους καὶ νὰ νηστεύουν, ἐνῶ οἱ πιὸ μορφωμένοι καὶ πλούσιοι, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς Αἰθερίας καὶ τῆς Μελάνης, διάβαζαν ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς Γραφές μὲ ἓνα ἀντίτυπο τῆς Βίβλου ἀνὰ χεῖρας³⁵.

Ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὁ περιορισμένος χῶρος τοῦ πλοίου ἐπέτρεπε τὸ συγχρωτισμὸ τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Ὁ πλούσιος ἔμπορος, ὁ τραπεζίτης, ὁ ἀριστοκράτης, ἐρχόταν, ἐκῶν ἄκων, σὲ ἄμεση ἐπαφή μὲ τὰ κατώτερα λαϊκὰ στρώματα, μὲ τὰ ὁποῖα μοιραζόταν τὸ λιγοστὸ χῶρο στὸ κατάστρωμα. Ὅλοι δὲ μοιράζονταν ἐξίσου τὸ ρίσκο ἑνὸς διπλοῦ, θανάσιμου κινδύνου: πρῶτον, μίας πειρατικῆς ἐπιδρομῆς καὶ τῆς συνακόλουθης αἰχμαλωσίας, ὅποτε ἡ μοῖρα ὄλων τῶν ἐπιβατῶν ἐξισωνόταν, καὶ δεύτερον, ἑνὸς ναυαγίου μεσοπέλαγα ποῦ ὀδηγοῦσε στὸ πιθανὸ ἐνδεχόμενο, κατὰ τὸ ὁποῖο οἱ ναυαγοί, ἀσχέτως κοινωνικῆς θέσης καὶ οἰκονομικῆς ἐπιφάνειας, ὄφειλαν νὰ στηρίξουν ἄμεσα καὶ νὰ βοηθήσουν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο, ὥστε νὰ διασωθοῦν καὶ ἡ μοῖρα τους νὰ μὴ κριθεῖ ἀμετάκλητα στὴν ὑγρὴ ἄβυσσο.

Ἡ ἀνασφάλεια ποῦ δημιουργοῦσε στοὺς Ρωμαίους γενικότερα τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο διαπιστώνεται καὶ στὰ ἐπόμενα δύο στοιχεῖα. Τὸ πρῶτο εἶναι μία ἐνεπίγραφη παράσταση ποῦ ἀποτελεῖ ἀφιέρωμα ἀνώνυμου προσκνητῆ, ὁ ὁποῖος ἔφτασε σῶος καὶ ἀβλαβῆς στὴν Ἁγία Γῆ, ἔπειτα ἀπὸ πολὺήμερο ταξίδι στὴ θάλασσα. Πρόκειται γιὰ ἓνα ὑποτυπῶδες σκίτσο πλοίου σκαλισμένο στὸν τοῖχο παρεκκλησιοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, ποῦ φέρει τὴν ἐπιγραφή «Domine iuvenimus» καὶ χρονολογεῖται τὸν 4^ο αἰῶνα³⁶. Μικρὴ μεταλλικὴ φιάλη, ὡς εἶδος «εὐλογίας», ποῦ φυλάσσεται στὴ μονὴ τοῦ Bobbio τῆς βόρειας Ἰταλίας καὶ φέρει ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ Χριστοῦ νὰ βαδίζει ἐπάνω στὰ ὕδατα, ἀποτελεῖ τὸ δεύτερο στοιχεῖο. Ἡ παράσταση αὐτὴ ἀποτελεῖ δέηση ἀνώνυμου προσκνητῆ, ὁ ὁποῖος, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, εὐχαρίστησε τὸν Κύριο τῶν ὑδάτων ποῦ τὸν ἔσωσε ἀπὸ πνιγμό³⁷.

Ἡ διάρκεια καὶ ἡ ταχύτητα τοῦ ταξιδιοῦ ἀποτελοῦσε συνάρτηση ποικίλων παραγόντων, ὅπως ὁ τύπος τοῦ πλοίου, ἡ πείρα τοῦ κυβερνήτη, ἡ ἱκανότητα τοῦ πληρώματος καί, τέλος, ἡ ἔνταση καὶ ἡ διεύθυνση τῶν ἀνέμων. Τὸ πολεμικὸ

34. Βλ. CASSON, *Ships*, ὁ.π., σ. 180-181. Γιὰ τὴν ἱεραρχία στὸ ἐμπορικὸ πλοῖο, βλ. Casson, *Ships*, ὁ.π., σ. 314-315 καὶ ἰδιαιτέρως σ. 314, σημ. 66.

35. Βλ. ΚΟΙΚΥΛΙΔΗΣ, *Ὀδοιπορικά*, ὁ.π., σ. 39. Πβ. HUNT, *Pilgrimage*, ὁ.π., σ. 67.

36. Βλ. VIKAN G., «Guided by Land and Sea», στὸ *Sacred Images*, ὁ.π., σ. 79.

37. Βλ. VIKAN, «Pilgrims' Art», ὁ.π., σ. 384, σημ. 36.

πλοίο, σὲ κάθε περίπτωση πάντως, ταξίδευε γρηγορότερα ἀπὸ τὸ ἐμπορικό. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι μία πολεμικὴ γαλέρα χρειαζόταν μία μόλις ἡμέρα γιὰ νὰ πλεύσει ἀπὸ τὴν Κύπρο στὴ Ρόδο, μία ἀπόσταση 176 ναυτικῶν μιλίων³⁸. Ὁ Μεσουλὰμ μὲν Μεναχίμ ἀπὸ τὴ Βολτέρρα κάλυψε τὴν ἴδια ἀπόσταση τὸ 1481, κάτω ἀπὸ κανονικὲς καιρικὲς συνθῆκες, σὲ δύο ἡμέρες, ἐνῶ ὁ Βενιαμὴν ἐκ Τουδέλης, γύρω στὸ 1150, διένυσε τὴν παραπάνω ἀπόσταση, ὑπὸ ἀντίξοες ὅμως καιρικὲς συνθῆκες, σὲ τέσσερις ἡμέρες³⁹. Πάντως, οἱ ναυτικοὶ τῆς Μεσογείου, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς συναδέλφους τους ποὺ ἔπλεαν στοὺς ἀνοικτοὺς ὠκεανούς ἀπὸ τὸν 16^ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς, δὲν ἀνησυχοῦσαν γιὰ ἰσχυρὰ ρεύματα ποὺ θὰ ἐπιρρέαζαν σημαντικὰ τὸν πλοῦ, παρ' ἐκτὸς ἂν ἔπλεαν στὸν Ἑλλήσποντο, στὸ Βόσπορο, στὰ Στενά τῆς Μεσσηνίας καὶ στὸν Εὐριππο τῆς Εὐβοίας⁴⁰.

Τὸ θαλάσσιο ταξίδι τῶν προσκυνητῶν

Ὁ προσκυνητὴς ποὺ διέμενε στὴ Δύση καὶ ἐπιθυμοῦσε νὰ περιηγηθεῖ στοὺς Ἁγίους Τόπους, εἶχε τὶς ἐξῆς ἐπιλογές:

1. Εἶχε, καταρχήν, τὴ δυνατότητα νὰ ἀξιοποιήσει τὸ ἄριστα κατασκευασμένο καὶ συντηρημένο ὁδικὸ δίκτυο τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως ἔκανε ὁ ἀνώνυμος προσκυνητὴς ἀπὸ τὰ Βουρδιγαλα. Μετὰ τὴν ἀναχώρηση ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη πατριίδα του, ἔπρεπε νὰ διασχίσει περὶ τὶς δυτικὲς ἐπαρχίες καὶ τὰ Βαλκάνια καί, ἀφοῦ φτάσει στὴν Κωνσταντινούπολη, νὰ συνεχίσει τὴν πορεία του διαμέσου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Συρίας, ὥσπου νὰ καταλήξει στὴν Παλαιστίνη.

2. Μποροῦσε νὰ ταξιδέψει περὶ ἕως τὴν Κωνσταντινούπολη καί, στὴ συνέχεια, νὰ ἐπιβιβαστεῖ σὲ πλοῖο ποὺ θὰ τὸν μετέφερε, μέσω Ρόδου καὶ Κύπρου, σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ λιμάνια τῆς συροπαλαιστινιακῆς ἀκτῆς. Αὐτὴ τὴ διαδρομὴ ἀκολούθησε ὁ ἀνώνυμος προσκυνητὴς ἀπὸ τὴν Πλακεντία.

3. Ἀξιοποιώντας τὸ πυκνὸ ἐμπορικὸ δίκτυο στὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου, εἶχε ἀκόμη τὴ δυνατότητα νὰ μετακινηθεῖ ταχύτατα μὲ ὁποιοδήποτε ἐμπορικὸ πλοῖο πρὸς τὶς μητροπόλεις τῆς Ἀνατολῆς, Ἀλεξάνδρεια, Ἀντιόχεια καὶ Κωνσταντι-

38. ΠΛΙΝΙΟΣ, *Φυσικὴ Ἱστορία*, 5.132. Ἐνα (01) ναυτικὸ μίλι ἰσοῦται μὲ 1.852 μέτρα.

39. Βλ. KÖDER J., «Νησιώτικη ἐπικοινωνία», ὅ.π., σ. 445. Γιὰ τοὺς Ἑβραίους περιηγητές, βλ. ADLER E.N., *Jewish Travellers: A Treasury of Travelogues from nine Centuries*, Νέα Ὑόρκη 1966.

40. Βλ. CASSON, *Ships*, ὅ.π., σ. 273.

νούπολη. Ἄν ὁ προσκυνητὴς προερχόταν ἀπὸ τὴν Ἰσπανία, τὴ Βρετανία ἢ τὴν Γαλατία εἶχε δύο ἐναλλακτικὰς διαδρομὰς στὴ διάθεσή του: α) νὰ κατευθυνθεῖ, ἀρχικὰ, πεζῇ πρὸς τὸ λιμάνι τῆς Μασσαλίας στὴ νότια Γαλατία, ὅπου, στὴ συνέχεια, θὰ ἐπιβιβαζόταν σὲ πλοῖο μὲ κατεύθυνση τὴν Κύπρο, τὴ Συρία ἢ τὴν Παλαιστίνη, καὶ β) νὰ κατευθυνθεῖ, ἐπίσης πεζῇ, πρὸς τὴ Ρώμη, ὅπου ἐξάλλου θὰ ἐπιζητοῦσε νὰ πάει καὶ ὁ κάτοικος τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου. Στὴ συνέχεια, θὰ κατευθυνόταν στὸ ἐπίγειο τῆς Αἰώνιας Πόλης, τὴν Ὑοστια, ὅπου θὰ ἐπιβιβαζόταν σὲ ἐμπορικὸ πλοῖο πὸν ἐπρόκειτο νὰ ἀποπλεύσει μὲ προορισμὸ τὴν Ἀνατολή⁴¹.

Οἱ προσκυνητὲς ἐπέλεγαν συνήθως τὴν θαλάσσια διαδρομὴ. Ἡ αἰτία τῆς ἐπιλογῆς τους ἦταν προφανής: τὸ θαλάσσιο ταξίδι, σὲ σχέση μὲ τὶς πρῶτες δύο, χερσαῖες κατὰ βάση, διαδρομὰς, ἦταν πιὸ γρήγορο καὶ, ἐπομένως, ὁ προσκυνητὴς εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ πάει στοὺς Ἁγίους Τόπους καὶ νὰ ἐπιστρέψει στὰ πάτρια, τὴν οἰκογένεια καὶ τὴν ἐργασία του μέσα σὲ τρεῖς ἢ τέσσερις, τὸ πολὺ, μῆνες. Ἐφ' ὅσον, ὅμως, ἀποφάσιζε νὰ ἀκολουθήσει τὴν πρώτη διαδρομὴ, θὰ ἐπέστρεφε στὸ σπίτι του ἔπειτα ἀπὸ ἀπουσία ἑνὸς περιόπου ἔτους, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση, βέβαια, ὅτι δὲ θὰ ἀντιμετώπιζε ἀντίξοες καιρικὲς συνθήκες ἢ ληστὲς στὸ δρόμο του. Ἐπιπλέον, ἡ πολὺμηνη ἀπουσία του σηματοδοτοῦσε καὶ ἄλλου εἶδους προβλήματα, πρακτικῆς κυρίως φύσεως. Οἱ περισσότεροι προσκυνητὲς ἦταν ἀγρότες καὶ κτηνοτρόφοι, ὅπως ἐξάλλου καὶ ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν ὑπηκόων τῆς αὐτοκρατορίας. Ἄν κάποιος ἀγρότης ἐγκατέλειπε ἐπὶ ἕνα, καὶ πλέον ἴσως, ἔτος τὰ κτήματά του ἀκαλλιέργητα, ἢ ἀπώλεια τῆς παραγωγῆς καὶ, συνακόλουθα, τῶν σπόρων πρὸς μελλοντικὴ χρῆση θὰ εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἀπώλεια πολὺ σημαντικῶν ἐσόδων, κρίσιμων γιὰ τὴν ἐπιβίωσή του τὰ προσεχῆ ἔτη. Ὁ δὲ κτηνοτρόφος θὰ ἀντιμετώπιζε ἐπιπλέον δυσκολίες στὴ συντήρηση τοῦ ποιμνίου του, ὅσο διάστημα θὰ ἔλειπε στὸ προσκύνημα. Ἡ πώληση τῶν ζώων του στὶς τοπικὰς ἐμποροπανηγύρεις, πρὶν ξεκινήσει γιὰ τὸ προσκύνημα, θὰ ἦταν, ἐνδεχομένως, μία ἄλλη ἐπιλογή. Σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση ὅμως θὰ ἐλλόχευε ὁ κίνδυνος, ἐφ' ὅσον οἱ συντοπίτες του ἦταν ἤδη ἐνήμεροι γιὰ τὴν ἐπιλείμενη ἀναχώρησή του, νὰ ἐκμεταλλετοῦν τὴν ἀνάγκη του καὶ νὰ μὴ εισπράξει ἀπὸ τὴν πώληση τοῦ ποιμνίου τὸ προσδοκώμενο ἀντίτιμο τῆς ἀξίας του.

41. Γιὰ τὸ πυκνὸ ἐμπορικὸ δίκτυο στὴ Μεσόγειο, βλ. CHARLESWORTH M.P., *Trade-routes and commerce of the Roman Empire*, Χιλδεσχάιμ 1961, ROUGÉ J., *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain*, Παρίσι 1966.

Ἐπιπλέον, ἂν ὁ προσκυνητὴς ἀσχολοῦνταν μὲ τὴ βιοτεχνία ἢ τὸ ἐμπόριο, θὰ ἦταν μᾶλλον ἀδύνατο νὰ ἐμπιστευθεῖ τὶς τύχες τῆς ἐπιχείρησής του ἐπὶ μακρὸν σὲ χέρια ἄλλων, ἔστω κι ἂν ἐπρόκειτο γιὰ τοὺς στενότερους συγγενεῖς του. Πέραν τούτου, ὅλα τὰ παραπάνω ἀρνητικὰ δεδομένα σηματοδοτοῦσαν τὴν ἀδυναμία τοῦ ὁδοιπόρου προσκυνητῆ, ὅταν τελικὰ ἐπέστρεφε ἀπὸ τοὺς Ἅγίους Τόπους, νὰ ἐκπληρώσει στὸ ἀκέραιο τὶς φορολογικὲς τοῦ ὑποχρεώσεις ἔναντι τοῦ κράτους, λόγῳ τῆς μακρόχρονης ἀπουσίας του ἀπὸ τὶς ἐπαγγελματικὲς του ἐνασχολήσεις.

Ἡ ἐπιλογή τῶν προσκυνητῶν νὰ ἀναχωρήσουν γιὰ τοὺς Ἅγίους Τόπους μέσῳ Ρώμης, τοὺς ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ ἐπισκεφτοῦν τὸ «μαρτύριο» τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου⁴². Ἡ ἰσχυρὴ πίστη κάθε προσκυνητῆ ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ μάρτυρα τοῦ Χριστοῦ ἀναπαύεται στὴν ἄνω Ἱερουσαλήμ, ἀλλὰ παρεπιδημοῦσε, ταυτόχρονα, καὶ μέσα στὸ χῶρο τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος στέγαζε τὸν τάφο του, ἀποτελοῦσε τὸν καταλύτῃ τῆς ἐπίσκεψής του στὰ λεγόμενα «μαρτύρια». Τὸ προσκύνημα, πού ἐκδηλωνόταν εἴτε μέσῳ τῆς φυσικῆς ἐπαφῆς μὲ τὸν τάφο τοῦ ἁγίου καὶ τὰ ἱερά λείψανα εἴτε μὲ τὶς προσευχὲς καὶ τὶς τελετουργίες πού λάμβαναν χώρα μέσα στὸ ναό, ἀποτελοῦσε τὴ μυστικὴ κλίμακα πού ἔνωσε τὸν ὕλικὸ μὲ τὸν πνευματικὸ κόσμον, συνδέοντας τὸν πιστὸ μὲ τὸ θεῖο. Ἐπομένως, τὸ προσκύνημα στὸν τάφο τοῦ κορυφαίου Ἀποστόλου τοῦ Χριστοῦ θὰ πρέπει νὰ ἐνί-

42. Ἦδη ἀπὸ τὸ 312, μετὰ τὴ νίκη του ἐπὶ τοῦ Μαξεντίου στὴ Μουλβία γέφυρα, ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἐγκαινίασε ἓνα «πολιτικὸ προγραμμα» καθιέρωσης ἱερῶν τόπων γιὰ τοὺς χριστιανούς στὴ Ρώμη. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 312-324 ἴδρυνε ἐκεῖ μία σειρά ἀπὸ μεγαλοπρεπεῖς ναοὺς (βασιλικὲς καὶ «μαρτύρια»), σημαντικότεροι ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι οἱ ἐξῆς: ἡ βασιλικὴ τοῦ Λατερανοῦ, ἡ ὁποία δὲ σφύζεται σήμερον ἡ μεγάλη βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Πέτρου, στὸ λόφο τοῦ Βατικανοῦ· τὸ «μαρτύριο» τοῦ Ἁγίου Σεβαστιανοῦ· τὸ «μαρτύριο» τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου· τὸ «μαρτύριο» τῆς Ἁγίας Ἀγνῆς, ἐκτὸς τῶν τειχῶν· τὸ μαυσωλεῖο τῆς Ἁγίας Ἐλένης ἐπὶ τῆς via Labicana· καὶ τέλος, ἡ ἐκκλησίαι πού ὀνομάζεται Santa Croce in Gerusalemme, διότι, κατὰ τὴν παράδοση, ὑπάρχει σ' αὐτὴν κομμάτι τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ, δῶρο τῆς αὐγουστάς Ἐλένης. Στους παραπάνω ναοὺς συνέρχονταν πλῆθος προσκυνητῶν ἀπὸ τὸ δευτέρου μιστὸ τοῦ 4^{ου} αἰῶνα καὶ ἐξῆς. Βλ. BITTON-ASHKELONY, *Christian Pilgrimage*, ὁ.π., σ. 98, KRAUTHEIMER R., Rome: *Profile of a City, 312-1308*, Πρίνσετον, Νέα Ἰερσέη 2000, σ. 21-31, ΓΚΙΟΛΕΣ Ν., *Παλαιοχριστιανικὴ Τέχνη: Ναοδομία* (π. 200-600), Ἀθήνα 1998, σ. 81-85, BOWDER D., *The Age of Constantine and Julian*, Λονδίνο 1978, σ. 55-59, BARNES T.D., *Constantine and Eusebius*, Κεϊμπριτζ, Μασσαχουσέτη 1981, σ. 49, CAMERON AV., *Ἡ ὕστερη ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία*, 284 μ.Χ.- 430 μ.Χ., μτφρ. ΚΡΑΛΛΗ Ι., Ἀθήνα 2000, σ. 105-106, MARAVAL P., «The earliest phase of Christian pilgrimage in the Near East (before the 7th century)», *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002), σ. 66, WILKINSON J., *Egeria's Travels*, Λονδίνο 1971, σ. 13.

σχυε πνευματικά τούς προσκυνητές, ώστε να υπερκεράσουν, μέσω της πίστης τους και της θείας βοήθειας, κάθε αντιξοότητα που, ένδεχομένως, θα συνανοούσαν κατά τη διάρκεια του δύσκολου ταξιδιού τους⁴³.

Όταν ολοκλήρωναν τὸ ἱερὸ προσκύνημα, οἱ προσκυνητές κατέβαιναν σὴν Ὑοσια, ὅπου ὑπῆρχε τὸ μεγαλύτερο τεχνητὸ λιμάνι τῆς ἀρχαιότητος, ὁ λεγόμενος Portus. Στὸ λιμάνι αὐτὸ κατέφταναν κάθε καλοκαίρι τὰ τεράστια σὲ μέγεθος σιταγωγὰ πλοῖα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο φορτωμένα μὲ τὴν *annona cínica*. Στὶς ἀποβάθρες τοῦ λιμένος ξεφορτώνονταν 150.000 τόνοι σίτου γιὰ τὸν ἐπισιτισμὸ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Αἰώνιας Πόλης⁴⁴. Στὴν κεντρικὴ πλατεία τῆς Ὑοσιας ὑπῆρχαν πρακτορεῖα μεταφορῶν, ἀντίστοιχα μὲ τὰ σύγχρονα γραφεῖα ταξιδιῶν. Οἱ προσκυνητές δὲν εἶχαν παρὰ νὰ ρωτήσουν στὸ ἀρμόδιο πρακτορεῖο τὴν ἡμερομηνία ἀπόπλου κάποιου πλοίου μὲ προορισμὸ τὶς συροπαλαιστινιακὲς ἀκτές, κυρίως τὴν Καισάρεια, καί, ἀφοῦ ἐντόπιζαν τὸ πλοῖο ποῦ θὰ τοὺς μετέφερε στὸν τελικὸ προορισμὸ, νὰ συμφωνήσουν, στὴ συνέχεια, μὲ τὸν καπετάνιο τὰ ναῦλα τοῦ ταξιδιοῦ. Στὴν περίπτωση τῶν πιὸ φτωχῶν ταξιδευτῶν ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νὰ ἐξαγοράσουν τὸ χρηματικὸ ἀντίτιμο τοῦ εἰσιτηρίου εἴτε προσφέροντας ὑπηρεσίες ὡς μέλη τοῦ πληρώματος κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ, εἴτε παρέχοντας ὑπηρεσίες ἀγοραίου ἔρωτα στὸν καπετάνιο καὶ τοὺς λοιποὺς ἐπιβαίνοντες. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ Μαρία ἡ Αἰγυπτία, λίγο πρὶν ἐπιβιβασεῖ στὸ πλοῖο ποῦ θὰ τὴν μετέφερε ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια στὴν Παλαιστίνη, ἀνέφερε σ' ἓνα συνειβιάτη της, ὅταν ἐκεῖνος τὴ ρώτησε πῶς θὰ πλήρωνε τὰ ναῦλα της, ἐνῶ δὲν διέθετε χρήματα: «σῶμα γὰρ ἔχω, ἀντὶ ναύλου λαμβάνουσι»⁴⁵. Τέλος, πρὶν ἐπιβιβαστοῦν στὸ πλοῖο, ἔπρεπε νὰ ἀγοράσουν τὶς ἀπαραίτητες προμήθειες σὲ τροφίμα, κρασί, κλινσοσκεπάσματα καὶ ἄλλα χρειώδη, διότι τὸ πλήρωμα, πέρα ἀπὸ συγκεκριμένη ποσότητα ὕδατος, δὲν παρῆχε φαγητὸ ἢ ἄλλου εἶδους ἐξυπηρετήσεις στοὺς ἐπιβάτες. Ὁ καθένας λοιπὸν ἔπρεπε νὰ φροντίσει γιὰ τὶς προσωπικὲς του ἀνάγκες σὲ τροφίμα καὶ ἄλλες στοιχειώδεις ἀνάσεις⁴⁶.

43. Βλ. ΚΟΙΚΥΛΙΔΗΣ, *Ὀδοιπορικά*, ὁ.π., σ. 213-214.

44. Τὰ φορτία τοῦ σίτου ἀποθηκεύονταν προσωρινὰ στὶς ἀποθήκες τοῦ λιμένος, μεταφορτώνονταν στὴ συνέχεια σὲ μικρότερης χωρητικότητας πλοία, τὰ ὁποῖα, μέσω εἰδικοῦ τεχνητοῦ καναλιοῦ, ἀνέπλεαν τὸν Τίβερη ποταμὸ, γιὰ νὰ φτάσουν ἐν τέλει στὴ Ρώμη. Βλ. CASSON, *Ships*, ὁ.π., σ. 368-369.

45. Βίος ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας, PG 87.3, 3712B : ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Βίος ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας*, PG 87.3, 3697-3726.

46. Βλ. CASSON L., *Τὸ ταξίδι στὸν ἀρχαῖο κόσμος*, μτφρ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗ Λ., «[Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης]», Ἀθήνα 1996, σ. 184.

Ὁ ἀπόπλους λάμβανε χώρα ἀπὸ τὸ Μάρτιο καὶ ἐξῆς ἕως τὰ μέσα τοῦ φθινοπώρου, διότι ἡ ἰδανικὴ ἐποχὴ ναυσιπλοΐας, κατὰ τὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα, ἦταν τὸ διάστημα ἀπὸ τὰ μέσα Ἀπριλίου ἕως τὰ μέσα Ὀκτωβρίου. Σύμφωνα μερὴ τῆς διάταξης τοῦ Θεοδοσιανοῦ Κώδικα, πού δημοσιεύθηκε στὶς 6 Φεβρουαρίου τοῦ 380, τοὺς χειμερινοὺς μῆνες ἀναστελλόταν ὁ πλοῦς τόσο τῶν ἐμπορικῶν ὅσο καὶ τῶν πολεμικῶν πλοίων, ἐκτὸς ἀπὸ εἰδικές περιπτώσεις πού σχετίζονταν με ἐπείγουσες κρατικές, διπλωματικές ἢ στρατιωτικές ὑποθέσεις⁴⁷. Ἡ αἰτία πού τὰ πλοῖα παρέμεναν δεμένα στοὺς κάρβους ἀπὸ τὸ Νοέμβριο ἕως τὸ Μάρτιο, ἦταν διπλή. Οἱ θεελλώδεις ἄνεμοι, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀποτελοῦν τὴν πρώτη καὶ εὐλογη αἰτία. Ὁ κυριότερος λόγος, ὅμως, ἦταν ἡ κακὴ ὁρατότητα. Κατὰ τὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα, οἱ ναυτικοί, ἐφ' ὅσον στεροῦνταν τὴν πολύτιμη βοήθεια τῆς πυξίδας, στηρίζονταν στὴ μελέτη τῆς κίνησης τοῦ ἡλιακοῦ δίσκου στὸ οὐράνιο στερέωμα τὴν ἡμέρα καὶ στὰ σταθερὰ ὀρόσημα πού ἔθεταν γνώριμες ἀκτογραμμές, νησιά ἢ βουνά, ἐνῶ προσανατολίζονταν με τὴ βοήθεια τῶν ἀστερισμῶν κατὰ τὴ διάρκειά τῆς νύκτας. Τὸ χειμῶνα οἱ κακὲς καιρικὲς συνθήκες, δηλαδὴ ἐλάχιστο φῶς τὴν ἡμέρα, ὀμίχλη, βροχὴ, χιονόπτωση, νεφώσεις καθ' ὅλο τὸ εἰκοσιτετράωρο, δυσκόλευαν ἐξαιρετικὰ τὴν ὁρατότητα καὶ τὸν προσανατολισμό. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ναυσιπλοΐα καθίστατο ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνη κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνες⁴⁸.

Ἀναχωρώντας λοιπὸν τὸ πλοῖο ἀπὸ τὴν Ὀσσια, ἔπλεε πρὸς τὸ νότο, παράλληλα με τὴ δυτικὴ ἀκτογραμμὴ τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου, ἔχοντας κατὰ μεγάλη διαστήματα ὀπτικὴ ἐπαφὴ με τὴν *via Severiana* καὶ τὴν *via Domitiana*, οἱ ὁποῖες ἔνωναν τὴ Ρώμη με τὸ Ρήγιο⁴⁹. Στὸ ὕψος σχεδὸν τοῦ Ρηγίου, τὸ πλοῖο εἰσερχόταν στὰ Στενά τῆς Μεσσηνίας, τὰ ὁποῖα χωρίζουν τὴ Σικελία ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Κατὰ τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὰ Στενά, ὁ κυβερνήτης ἔδινε ἐντολὴ στὸν πηδαλιούχο νὰ ἀλλάξει ρότα καὶ νὰ κατευθύνει τὸ πλοῖο ἀνατολικά πρὸς τὸ Ἰόνιο πέλαγος καί, συγκεκοιμένα, τὸ νότιο ἄκρο τῆς Πελοποννήσου. Τὸ νησί τοῦ Πέλοπα ἀποτελοῦσε ἀναγκαῖο σημεῖο στάθμευσης ὅσων κατευθύνονταν πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τοὺς Ἁγίους Τόπους.

47. Θεοδοσιανὸς Κώδικας, 13.9.3: *Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*, ἔκδ. MOMMSEN T., τ. 1, Δουβλίνο-Ζυρίχη 1971.

48. Βλ. CASSON, *Ships*, ὁ.π., σ. 271.

49. Πεντιγγεριανὸς Πίνακας, σ. 9 : *Die Peutingerische Tafel*, ἔκδ. MILLER K., Στουτγάρδη 1962, MILLER K., *Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Ρώμη 1964, σ. 344-358.

Ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἡμερολόγια περιηγητῶν τοῦ Ὑστερου Μεσαίωνα, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐπιτάφιο λόγο ποὺ συνέταξε ὁ Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας Ἱερώνυμος πρὸς τιμὴν τῆς ἡγουμένης Παύλας τὸ 404, γνωρίζουμε ὅτι ἡ διεθνὴς ἐμπορικὴ ναυτιλία, στὴν ὁποία στηριζόταν καὶ ἡ μεταφορὰ προσώπων, χρησιμοποιοῦσε ἓνα δίκτυο νησιῶν καὶ ἄλλων ἀγκυροβολίων, στὰ ὁποῖα σταματοῦσαν οἱ ναυτικοὶ γιὰ νὰ ἐμπορευτοῦν, νὰ ἀναπληρώσουν τὰ ἀποθέματα τοῦ πλοίου σὲ φρέσκα τρόφιμα καὶ νερὸ ἢ νὰ προστατευθοῦν ἀπὸ τὶς ἀντιξοότητες τοῦ καιροῦ⁵⁰. Χάρη λοιπὸν στὶς παραπάνω πηγές, γνωρίζουμε ὅτι, στὸν πλοῦ πρὸς τὴν Ἄνατολή, οἱ ναυτικοὶ τῆς Δύσης σταματοῦσαν συνήθως στὴ Μεθώνη. Ἡ μικρὴ πόλη-λιμάνι τῆς νοτιοδυτικῆς Πελοποννήσου ἀποτελοῦσε ἤδη ἀπὸ τὸ δευτέρο μισὸ τοῦ 4^{ου} αἰῶνα σταθμὸ στὸ δρόμο τῶν προσκυνητῶν πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους. Ἐκεῖ σταμάτησε ἡ Ρωμαία ἀριστοκράτισσα Παῦλα μὲ τὴν κόρη τῆς Εὐστόχιον καὶ τὴ συνοδεία τῆς⁵¹. Ὁ Ἴταλὸς da Martoni, νοτάριος στὸ ἐπάγγελμα, ποὺ ταξίδεψε ὡς προσκυνητὴς στοὺς Ἁγίους Τόπους τὸ 1394, ἀκολούθησε τὸ ἴδιο δρομολόγιο, ὅταν κατευθύνθηκε ἀπὸ τὴ νότια Ἰταλία στὴ νοτιοδυτικὴ Πελοπόννησο⁵². Ὁ ἱστορικὸς Προκόπιος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι καὶ ὁ στρατηγὸς Βελισσάριος, κατὰ τὴν ἐκστρατεία ἀνακατάληψης τῆς Ἀφρικῆς ἀπὸ τοὺς Βανδάλους, σταμάτησε τὸ 533 στὴ Μεθώνη, ὅπου οἱ κάτοικοι μάλιστα ἀνεφοδιάσαν μὲ ἄρτο τὸν αὐτοκρατορικὸ στόλο⁵³.

Ἄλλη μία σκála γιὰ τοὺς προσκυνητὲς ἀποτελοῦσε ἡ Μονεμβασία, παρότι μνημονεύεται λιγότερες φορὲς στὶς πηγές ἀπ' ὅ,τι ἡ Μεθώνη. Ἡ πόλη, σύμφωνα μὲ τὸ *Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας*, ἰδρῦθηκε στὰ τέλη περίπου τοῦ 6^{ου} αἰῶνα, ὅταν πρόσφυγες ἀπὸ τὴ Σπάρτη, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν, βρῆκαν καταφύγιο στὴ φυσικὰ ὄχυρωμένη αὐτὴ χερσόνησο στὶς νοτιοανατολικὲς ἀκτὲς τῆς Πελοποννήσου⁵⁴. Λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἰδρυσή της, ἀπαντᾷ ἡ

50. Πὰ τὴν ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, βλ. MALAMUT E., *Les Îles de l'Empire byzantin, VIIIe - XIIIe siècles*, τ. 2, «[Byzantina Sorbonensia 8]», Παρίσι 1988, σ. 536 κ.έ.

51. ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ, *Ἐπιστολές*, 108, σ. 198.

52. Ὀδοπορικὸ Martoni, σ. 580-586 : LE GRAND L., «Relation du pèlerinage à Jérusalem de Nicolas de Martoni, notaire Italien (1394-1395)», *Revue de l'Orient Latin* 3 (1895), σελ. 566-669.

53. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Ἐπὲρ πολέμων*, 3.13.9-11, 20 : Procopii Caesariensis opera omnia, *De Bellis libris*, ἔκδ. HAURY J., τ. 1-2, Λειψία 1962-1963.

54. *Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας*, σ. 14 : *Cronaca di Monemvasia*, «Introduzione, testo critico, traduzione e note», ἔκδ. DUJČEV I., Παλέρμο 1976.

πρώτη μνεία της πόλης, σε σχέση πάντα με τη Δύση, όταν ο Άγγλος προσκυνητής Willibald, καθ' ὁδὸν πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους, ἔφθασε στὴ Μονεμβασία μεταξύ τῶν ἐτῶν 722-723⁵⁵.

Ἀπὸ τὴ Μεθώνη τὰ ἐμπορικά πλοῖα ἔπλεαν πρὸς τὰ Κύθηρα. Ἀπὸ ἐκεῖ ἔμπαιναν στὰ νερὰ τοῦ νότιου Αἰγαίου καὶ τὶς Κυκλάδες, ὅπου τὰ πιὸ σημαντικά ἀγκυροβόλια ἦταν ἡ Μῆλος καὶ ἡ Ἀστυπάλαια. Ἀπὸ τὸ τελευταῖο νησι ἔβραζαν ρότα γιὰ τὸ πολυσύχναστο λιμάνι τῆς Ρόδου.

Ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο ἕως τὴ Ρόδο ἀπαιτοῦνταν, συνήθως, δέκα ἡμέρες θαλασσοπορείας. Τὸ χρονικὸ αὐτὸ διάστημα, πάντως, δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ὡς «καθαρός» χρόνος τοῦ ταξιδιοῦ, διότι ὁ περιηγητὴς da Martoni, γιὰ παράδειγμα, δὲν καταγράφει στὸ ἡμερολόγιό του, καὶ ἐπομένως δὲν συνυπολογίζει, τὶς ὄρες ἐλλειμνισμοῦ στὰ παραπάνω νησιὰ τοῦ νοτίου Αἰγαίου μὲ σκοπὸ τὴν ἀναπλήρωση τῶν ἀποθεμάτων τοῦ πλοίου σὲ τρόφιμα καὶ νερό, ἀπρόοπτες ἐπισκευὲς ἢ τὸ ἐμπόριο μὲ τοὺς νησιῶτες.

Ἀπὸ τὴ Ρόδο ἕως τὴν Καισάρεια τῆς Παλαιστίνης ἀπέμεναν 450 περίπου μίλια, τὰ ὁποῖα καλύπτονταν σὲ πέντε ἡμέρες, ἂν ὑπολογίσουμε ὅτι ὁ Διάκονος Μᾶρκος, βιογράφος τοῦ Πορφυρίου Γάζης, χρειάστηκε δέκα ἡμέρες, ὑπὸ φυσιολογικὲς καιρικὲς συνθῆκες, γιὰ νὰ καλύψει τὴν ἀπόσταση τῶν 855 μιλίων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἕως τὴ Γάζα⁵⁶. Ἐξάλλου, ἓνα ἐμπορικὸ πλοῖο μποροῦσε νὰ καλύψει ἡμερησίως μία ἀπόσταση 80-130 περίπου μιλίων, σὲ ἐξαιρετικὲς δὲ περιπτώσεις ἀκόμη καὶ 300 ἢ 400 μίλια⁵⁷.

Συμπερασματικά, ἀθροίζοντας ὅλα τὰ παραπάνω δεδομένα⁵⁸, ὑπολογίζουμε ὅτι ὁ προσκυνητὴς πού ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴ Ρώμη χρειαζόταν συνολικὰ εἰκοστέσσερις περίπου ἡμέρες γιὰ νὰ διαπλεύσει τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ὑπὸ εὐνοϊκὲς πάντα καιρικὲς συνθῆκες, καὶ νὰ ἀποβιβαστεῖ ἀσφαλῆς στοὺς Ἁγίους Τόπους.

55. Βλ. ΚΟΙΚΥΛΙΔΗΣ, *Ὀδοιπορικά*, ὁ.π., σ. 215. Πβ. ΓΚΑΓΚΤΖΗΣ Δ. – ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ Μ. – ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ Α., «Πελοπόννησος καὶ Νότια Ἰταλία: Σταθμοὶ ἐπικοινωνίας στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο», στὸ *Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο*, ὁ.π., σ. 482.

56. Βίος ἁγίου Πορφυρίου, 27.

57. Βλ. CASSON, *Ships*, ὁ.π., σ. 283-289, KÖDER, «Νησιώτικη ἐπικοινωνία», ὁ.π., σ. 447-455.

58. 1. Ὅστια-Ρήγιο=300 μίλια σὲ 4 ἡμέρες, 2. Ρήγιο-Μεθώνη=350 μίλια σὲ 4½ ἡμέρες, 3. Μεθώνη-Ρόδος=10 ἡμέρες, 4. Ρόδος-Καισάρεια=450 μίλια σὲ 5½ ἡμέρες. Βλ. CASSON, *Ships*, ὁ.π., σ. 283-289, TALBERT R.J.A., *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Πρίνσετον-Ὁξφόρδη 2000.

Ἐναλλακτικά, οἱ προσκυνητές εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ μεταβοῦν ἀπὸ τὴ Ρόδο στὴν Κύπρο, ὅπως ἔκανε ἡ Παῦλα, ὅπου στὴν πόλη Κωνσταντία, ὅπως μετονομάστηκε ἡ ἀρχαία Σαλαμίνα, ἐπισκέφτηκε τὸν τοπικὸ ἐπίσκοπο Ἐπιφάνιο. Στὴ συνέχεια, εἴτε ἔπλεαν ἀπ' εὐθείας στὴν Καισάρεια τῆς Παλαιστίνης, εἴτε περνοῦσαν ἀπέναντι στὶς ἀκτὲς τῆς Συρίας, συνήθως τὴ Σελεύκεια, ἐπίκειο τῆς Ἀντιόχειας, στὴν ὑπαιθρο χώρα τῆς ὁποίας κατέφταναν χιλιάδες προσκυνητές γιὰ νὰ προσκυνήσουν τὸν τάφο τοῦ περιφημοῦ Συμεῶν τοῦ Στυλῆ. Ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια, τέλος, συνέχιζαν πεζῶ τὸ τελευταῖο διάστημα τοῦ ταξιδιοῦ ἕως τὰ Ἱεροσόλυμα.

Οἱ προσκυνητές, ἀνάλογα μὲ τὴν οικονομικὴ τους ἐπιφάνεια, διαμόρφωναν τὸ δικό τους περιηγητικὸ πρόγραμμα στὴν Ἁγία Γῆ, ὥστε νὰ δοῦν ἀπὸ κοντὰ τὰ γνωστότερα καὶ σημαντικότερα προσκυνήματα, ἱερὲς μονὲς ἢ φημισμένους ἀσκητὲς στὴν Ἰουδαία, τὴ Σαμάρεια καὶ τὴ Γαλιλαία⁵⁹. Οἱ πιὸ εὐποροὶ μάλιστα ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ μισθώσουν ἐπιχωρίους ὁδηγοὺς μὲ τὰ ζῶα τους, ὥστε νὰ τοὺς ὁδηγήσουν στὸ Σινὰ καὶ τὰ «κελλία» τῶν ἀσκητῶν τῆς Νιτρίας στὴν Αἴγυπτο. Ἄπαντες ὁμως γνώριζαν ὅτι ὄφειλαν νὰ ὀλοκληρώσουν τὸ προσκυνηματικὸ τους ταξίδι στὰ τέλη Αὐγούστου ἢ ἀρχὲς Σεπτεμβρίου τὸ ἀργότερο, ἐὰν δὲν ἤθελαν νὰ παραμείνουν τὸν ἐπερχόμενο χειμῶνα στὴν Παλαιστίνη, ἐφ' ὅσον τὸν Ὀκτώβριο ἔληγε ἡ ἐπίσημη περίοδος τῆς ναυσιπλοΐας στὴ Μεσόγειο.

Ἐφ' ὅσον οἱ προσκυνητές ἀναχωροῦσαν ἀπὸ τὴν Καισάρεια, τὸ πλοῖο τους, μέσῳ Ρόδου, νοτίου Αἰγαίου-Πελοποννήσου-Ἰονίου καὶ τῶν Στενῶν τῆς Μεσσηνίας εἰσέπλεε στὸ λιμάνι τῆς Ὀστίας ἔπειτα ἀπὸ πλοῦ ἑνὸς μήνα. Ὁ ὑπολογισμὸς αὐτὸς προκύπτει ἔμμεσα ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Παλλαδίου στὴ *Λαυσαϊκὴ ἱστορία* ὅτι ἡ Μελάνη ἢ Πρεσβυτέρα κατέπλευσε ἀπὸ τὴν Καισάρεια τῆς Παλαιστίνης στὴν Ὀστια σὲ εἴκοσι μόλις ἡμέρες, μία ἐξαιρετικὴ ἀσφαλῶς ἐπίδοση, ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι τὸ πλοῖο τῆς ἔπλεε ἀντίθετα σὲ σταθεροὺς ΒΔ ἀνέμους, τοὺς ἴδιους πού πνέουν καὶ σήμερα στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο ἀπὸ τὸν Ἰούνιο ἕως τὸ Σεπτέμβριο, ὅπως ἀπέδειξαν σύγχρονες ὑδρογραφικὲς ἔρευνες⁶⁰.

59. Βλ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ Χ.Α., «Ἐμπορικὸι καὶ ἀγιολογικὸι δρόμοι (4^{ος}-7^{ος} αἰ.): Οἱ μεταμορφώσεις τῆς ταξιδιωτικῆς ἀφήγησης», *Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Διεθνοῦς Συμποσίου «Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο: Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παραδοσὴ»*, (ἐπιμ.) ΑΓΓΕΛΙΔΗ Χ.Α., «[Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν/Ε.Ι.Ε.]», Ἀθήνα 1989, σ. 677-681.

60. ΠΑΛΛΑΔΙΟΣ, *Λαυσαϊκὴ Ἱστορία*, 54.3: *The Lausiaca history of Palladius*, ἔκδ. BUTLER E.C., τ. 2, Κέϊμπριτζ 1904 (ἀνατ. Χιλδεσχάιμ 1967). Πβ. CASSON, *Ships*, ὅ.π., σ. 272, 282, ROUGÉ, *Recherches*, ὅ.π., σ. 101.

Ένας περίπου μήνας ήταν τὸ χρονικὸ διάστημα πού ἐπίσης ἀπαιτεῖτο γιὰ νὰ φτάσουν οἱ προσκυνητὲς ἀσφαλεῖς στὴ Ρώμη, ἂν ἀναχωροῦσαν ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια⁶¹. Δὲν ἦταν ὅμως σπάνιο ὁ πλοῦς νὰ διαρκέσει ἀκόμη καὶ δύο μῆνες, ἂν οἱ καιρικὲς συνθήκες ἦταν ἐξαιρετικὰ ἀντίξοες, ὅπως μαρτυρεῖ ἐπιγραφή στους Ποπιόλους, κοντὰ στὴ σημερινὴ Νάπολη τῆς Ἰταλίας⁶². Στους ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας ἦταν γνωστὸ ὅτι τὰ ἐπιβλητικὰ σιταγωγὰ πλοῖα ἐκτελοῦσαν ἐτησίως τὸ δρομολόγιο Ἀλεξάνδρεια-Ρώμη κατὰ τὸ διάστημα μεταξὺ Ἀπριλίου-Αὐγούστου. Ἐπομένως, ἦταν σχετικὰ εὐκόλο ὁποιοσδήποτε ταξιδιώτης νὰ βρεῖ ἕναν πρόθυμο καπετάνιο, ὥστε ὁ τελευταῖος νὰ τὸν συμπεριλάβει στὸν κατάλογο τῶν ἑκατοντάδων ἐπιβατῶν, ἔπειτα ἀπὸ τὴν καταβολὴ τῶν συμφωνηθέντων ναύλων⁶³. Ἀπέμενε μόνο μία τελευταία, ἀλλὰ προφανῶς δυσάρεστη, ἐκκρεμότητα πρὶν τὴν ἀναχώρηση. Κάθε ἐπιβάτης ὄφειλε νὰ καταβάλει στὸ ἀρμόδιο γραφεῖο τοῦ πολιτικοῦ διοικητῆ ἕνα διόλου εὐκαταφρόνητο ποσὸ, προκειμένου νὰ λάβει ἄδεια ἐξόδου ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Ἀλεξάνδρειας⁶⁴. Ὅταν ὁ στόλος τῶν σιταγωγῶν πλοίων ἔβγαινε τελικὰ ἀπὸ τὸ λιμάνι, ἀκολουθοῦσε πορεία δυτικὴ, πλέοντας παράλληλα μὲ τὴ βορειοαφρικανικὴς ἀκτὴς ἕως τὴν Κυρήνη, στὴ σημερινὴ Λιβύη. Ἀπὸ ἐκεῖ ἄλλαξε κατεύθυνση, πλέοντας βόρεια πρὸς τὴ Σικελία ἀρχικά, καί, στὴ συνέχεια, μέσῳ τῶν Στενῶν τῆς Μεσσηνίας ἔφτανε στὴν Ὅστια, καλύπτοντας συνολικὰ μία ἀπόσταση 1.120 μιλίων.

Ἀπὸ τὴ Ρώμη, τέλος, ὁ προσκυνητὴς συνέχιζε πεζῆ τὸ ὑπόλοιπο κομμάτι τοῦ ταξιδιοῦ ἕως τὸν οἶκο του. Ἐκεῖ, μετὰ τὴν ἀφίξή του, συγκεντρώνονταν συγγενεῖς καὶ φίλοι, πού προφανῶς θὰ περιέμεναν μὲ ἀνυπομονησία νὰ τοὺς διηγηθεῖ ὅσα θαυμαστά εἶδε καὶ ἄκουσε στους Ἁγίους Τόπους. Πέρα ἀπὸ τὴν ἀφήγηση αὐτὴ ὅμως, εἶναι βέβαιο ὅτι ἀνέμεναν μὲ ιδιαίτερη προσμονὴ κάτι πολὺ σημαντικότερο, τὴν ἀπὸ μέρους τοῦ προσφορὰ τῆς περιφήμης «εὐλογίας», ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖτο γιὰ τὸν ἁγιασμὸ τοῦ οἴκου ἀφ' ἑνὸς καὶ τὴν ἴαση σωματικῶν καὶ ψυχικῶν ἀσθενειῶν τῶν παρευρισκομένων ἀφ' ἑτέρου⁶⁵.

61. Ἡ ἀντίστροφη διαδρομὴ, Ρώμη-Ἀλεξάνδρεια, καλυπτόταν σὲ 11 μόλις ἡμέρες, χάρις στους εὐνοϊκοὺς ΒΔ ἀνέμους. Βλ. ΠΛΙΝΙΟΣ, *Φυσικὴ Ἱστορία*, 19.3-4.

62. Βλ. CASSON, *Ships*, ὁ.π., σ. 298, σημ. 5 καὶ σ. 290, σημ. 86.

63. Τὰ μεγάλα σιταγωγὰ πλοῖα τῆς Αἰγύπτου εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ μεταφέρουν περισσότερους ἀπὸ 1.000 ἐπιβάτες. Βλ. CASSON, *Τὸ ταξίδι*, ὁ.π., σ. 192.

64. Βλ. CASSON, *Τὸ ταξίδι*, ὁ.π., σ. 185-186.

65. Βλ. παραπάνω, σ. 4.